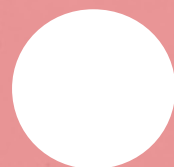

Erfgoed Brussel

36

Herfst 2022

A large, bold, white letter 'U' is centered on the page, partially overlapping the background image of people on a balcony. The background image is a historical photograph of Brussels, showing several people in early 20th-century attire standing on a balcony with a view of the city's architecture, including a prominent church spire on the left. The entire image has a monochromatic reddish-pink tint.

urban.brussels

Dossier

STADSGEZICHTEN

Roof-top gepland door Victor Horta

Gesprek met Barbara Van Der Wee over de restauratie van de daken van het Paleis voor Schone Kunsten¹

CECILIA PAREDES EN PAULA DUMONT

De laatste jaren werden heel wat rooftops² (dakterrassen) ingericht. Zij openen nieuwe vensters op het Brusselse landschap. Ze zijn echter niet nieuw. In september 2021 vond de restauratie plaats van het dakterras van het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten (Bozar), dat Victor Horta bijna 100 jaar geleden ontwierp. Een artikel over die restauratie kon in dit nummer over stadsgezichten niet ontbreken. Bij het ontwerp van het Paleis voor Schone Kunsten (1922-1928) moest Horta rekening houden met de erfgoedbaarheid van uitzicht die rustte op het terrein, maar hij deed er zijn voordeel mee. Met de restauratie van dit dakterras werd een uniek uitzichtpunt op de stad hersteld.

Architecte Barbara Van Der Wee leidt al meer dan 25 jaar de restauratiewerken aan het Paleis voor Schone Kunsten. Ze vertelt over de oorsprong van het dakterras en de uitdagingen die zijn verbonden aan de restauratie (AFB. 1).

KUNT U ONS IETS MEER VERTELLEN OVER DE ERFDIENSTBAARHEID VAN UITZICHT WAARAAN HET PALEIS VOOR SCHONE KUNSTEN ONDERWORPEN IS?

Het Paleis voor Schone Kunsten werd tussen 1922 en 1928 gebouwd op een moeilijk terrein op de heuvelflank (AFB. 2A EN 2B). Horta beschreef die complexiteit niet zonder humor: *"Il [Le Palais des Beaux-Arts] étouffe dans sa ceinture de murs de soutènement et de magasins qui bordent ses rues ; il s'enlise dans le sable aquifère de son sol ; il s'écrase sous une servitude*

de vue imposée par la conservation du paysage urbain visible depuis la place des Palais".³

De erfgoedbaarheid van uitzicht werd opgelegd bij overeenkomst tussen de Stad Brussel en de Staat. Bedoeling was om de bouwhoogtes te beperken en zo het uitzicht vanaf het balkon van het Koninklijk Paleis op de stad en het stadhuis te vrijwaren. Deze overeenkomst uit 1903 legde een maximumhoogte vast voor de inrichtingen en bouwwerken op de helling tussen de benedenstad en het Koninklijk Paleis, tussen de toenmalige *Bibliotheekstraat* (de huidige Baron Hortastraat) en het voormalige Hof van Grimbergen (waar vandaag het BIP is gevestigd).⁴ Bouwwerken mochten niet hoger zijn dan de muur van het Hotel Errera, gelegen aan de kant van de Koningsstraat in het perspectief van het Paleizenplein. Die erfgoedbaarheid van uitzicht geldt ook vandaag nog.

IN 2004 HEBT U EEN MASTERPLAN VOORGESTELD VOOR DE RESTAURATIE, MODERNISERING EN AANPASSING VAN DE INFRASTRUCTUREN VAN HET PALEIS VOOR SCHONE KUNSTEN AAN DE HUIDIGE NORMEN. WAT WAS HET DOEL VAN DAT RICHTSCHEMA EN WELKE INVLOED HAD HET OP DE DAKWERKEN DIE ZOPAS WERDEN VOLTOOID?

Het Paleis voor Schone Kunsten beslaat een oppervlakte van meer dan 30.000 m². Voor een gebouw van die omvang, waar heel wat grote culturele manifestaties plaatsvinden, garandeert een Masterplan de samenhang tussen

1. Dank aan Stéphane van Reppelen (Bozar) voor het bezoek aan het dak en de waardevolle documenten die hij ons heeft bezorgd.

2. De Engelse term 'rooftop' wordt in Brussel vaak gehanteerd en is een vaste term geworden in het vastgoedbeleid. Ook de pers spreekt doorgaans niet van 'dakterrassen', maar van 'rooftop'.

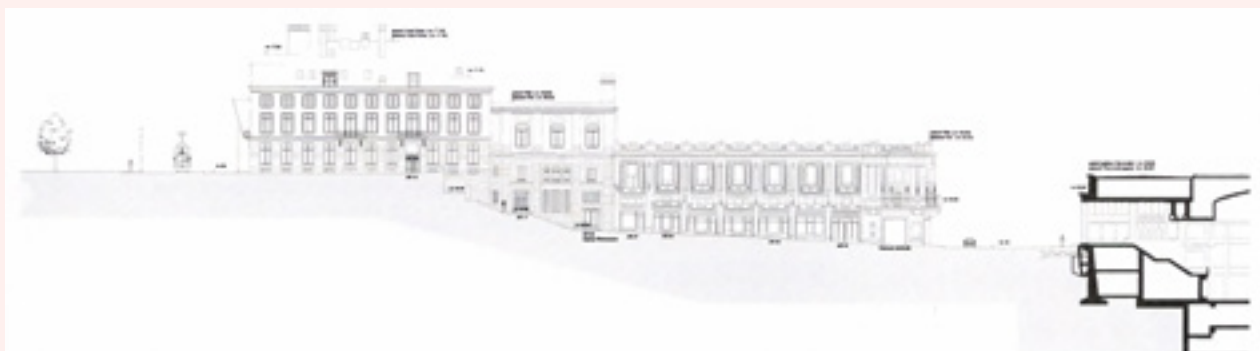
3. "Het [Paleis voor Schone Kunsten] ligt gekneld tussen steunmuren en winkels die grenzen aan de straat; het zinkt weg in het zand van de watervoerende laag; het kreunt onder een erfgoedbaarheid van uitzicht die werd opgelegd om het uitzicht op het stedelijk landschap vanaf het Paleizenplein te vrijwaren." *Cahiers de Belgique, Numéro spécial consacré au Palais des Beaux-Arts de Bruxelles* (verschijnen ter gelegenheid van de opening van de tentoonstellingszalen van het Paleis voor Schone Kunsten van Brussel, 4 mei 1928), juni nr. 28, p. 17.

4. SAB, fonds Buis, overeenkomst 1903, zie ook het artikel van Judith Lemaire in dit nummer.

AFB. 1

Algemeen zicht op de daken van het Paleis voor Schone Kunsten, na restauratie. Aan de zijde van de Baron Horta-en de Ravensteinstraat ligt het L-vormige dakterras (© Schmitt-Global View)

De oorspronkelijke afwerking van het 330m² grote dakterras bestond uit een laag asfalt op de betonnen structuur. In de loop der jaren werden diverse dichtingslagen over de bodem gelegd. Na een schoonmaakoperatie kreeg de bodem een nieuwe isolatie, een nieuw dichtingsmembraan en een nieuwe bekleding van betontegels op dragers.

AFB. 2A

Doorsnede in de as van de Baron Hortastraat. Daarop zijn duidelijk de integratie in de helling en het niveauverschil tussen het Paleizenplein en de Ravensteinstraat te zien (© B. Van der Wee BVBA. Uittreksel uit het dossier over de werken, TRA3_365_1857).

AFB. 2B

Opstand aan de zijde van de Koningsstraat. De muur van het Errerahuis bepaalt de hoogte van de daken van het Paleis voor Schone Kunsten, zodoende garanderend dat het uitzicht vanaf het Koninklijk Paleis behouden blijft (© B. Van der Wee BVBA. Idem, ibidem).

AFB. 3

Het dakterras na de restauratie (© Regie der Gebouwen).

De betonnen muren (rechts) werden heropgebouwd op basis van oude foto's en zijn bepleisterd. De balustrades en borstweringen aan de kant van de Baron Horta- en de Ravensteinstraat (links) werden gerestaureerd en beveiligd met een draad in roestvast staal die vanaf de straat niet zichtbaar is.

de interventies. Die kunnen immers niet altijd volgens een chronologische logica, de ene na de andere, worden gepland. Het richtschema van 2004 bepaalde voor de restauratie van het Paleis voor Schone Kunsten drie grote doelstellingen⁵: ten eerste, de architecturale en ruimtelijke eigenschappen van het gebouw zoals Horta het in 1928 ontwierp restaureren en herwaarderen; ten tweede, beantwoorden aan de functionele en technische behoeften van het nieuwe artistieke programma, en ten derde, het gebouw aanpassen aan de geldende veiligheids- en comfortnormen.

Bij de opmaak van het Masterplan wisten we al dat het ontwerp van Horta voorzag dat het publiek toegang had tot het dakterras maar dat de toegangen ernaartoe (een lift en een trap) bij latere interventies werden afgebroken. In 2010 werd bij de herbesteding van het restaurant en de modernisering van de keukens een nieuwe lift voorzien. Bedoeling was niet

alleen om de werking van de horeca in de Baron Horta-vleugel te optimaliseren en de toegang te vergemakkelijken voor personen met beperkte mobiliteit, maar ook om het dakterras weer toegankelijk te maken voor het publiek.

WAT WAS DE GROTE UITDAGING BIJ DE RESTAURATIE VAN DE DAKEN EN DE ROOFTOP?

De werken werden uitgevoerd in verschillende fasen. Eerst werden de daken van het noordelijke circuit gerestaureerd (2006-2007), vervolgens was het de beurt aan de daken van het zuidelijke circuit (2008-2009)⁶. Bij de werken aan de daken was het de bedoeling om de oorspronkelijke structuren, d.w.z. het metalen gebinte dat volledig was bedekt met glas, te restaureren en in stand te houden. De restauratie daarvan sloot aan bij die van de onderliggende tentoonstellingszalen. Ze moesten bijgevolg voldoen

AFB. 4A

Het Paleis voor Schone Kunsten kort na de afwerking (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels).

aan internationale museografische normen op het vlak van bezonning en isolatie en aan strenge hygrometrische en klimaateisen in het interieur. Daardoor moesten ook de technische installaties worden herzien en gemoderniseerd.

Met de restauratie van de rooftop werd een derde fase van de dakwerken afgerond (**AFB. 3**). De restauratie van de dakterrassen en hun toegankelijkheid voor het publiek kaderde in het Masterplan, maar er moesten ook enkele problemen worden opgelost die waren veroorzaakt door waterinfiltratie. In het algemeen kunnen we stellen dat in 2016 dit deel van het dak dringend aan een grondige restauratie toe was. Niet alleen de waterinfiltratie moest worden aangepakt, er moest ook ruimer worden gekeken om enerzijds het dakterras duurzaam te restaureren en anderzijds een architecturaal antwoord te bieden op de artistieke en programmatorische ambities van Bozar.

Bij de werken aan het dakterras werden niet alleen de technische problemen opgelost ook de stenen balustrades en hun ijzerwerk werden gerestaureerd aan de kant van de Baron Hortastraat en de Ravensteinstraat. En aan de kant van de lichtput werden de betonnen borstweringen gereconstrueerd naar historische foto's en plannen. De toegangen tot het dakter-

ras via de nieuwe lift en een trap werden heringericht en er werden nieuwe nooduitgangen gecreëerd. De bestaande balustrades werden beveiligd met netten van roestvrij staal.

De identieke reconstructie van verdwenen elementen op basis van oude documenten (de borstweringen aan de kant van de binnenplaats; de muren en trappen boven de Rotonde Ravenstein) en het creëren van nieuwe elementen (keuze van de afwerking van het dakterras) vormde de grote uitdaging in deze fase van de restauratie.

HOE REAGEERDE HORTA OP DE BEPERKING VAN DE BOUWHOOGTE DIE WERD OPGELEGD DOOR DE ERFDIENSTBAARHEID EN WAT WAREN DE GEVOLGEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN HET ARCHITECTURAAL PROGRAMMA?

Victor Horta heeft met meesterlijke hand een uitvoerig programma ontworpen voor het Paleis voor Schone Kunsten. Het gebouw ligt op de helling tussen de boven- en de benedenstad en telt acht niveaus. De hoogte van de daken werd bepaald door de hoogte van de voormalige tuinmuur van het Hotel Errerra (**AFB. 4A EN 4B**).

5. BOZAR Masterplan 00. Le Palais des Beaux-arts, un exemple d'architecture/Het Paleis voor Schone Kunsten, een exemplarische architectuur = The Centre of Fine Arts, an architectural Showcase, Bruxelles/Brussel, Palais des Beaux-Arts/ Paleis voor Schone Kunsten (PBA/PSK), 2004; Bozar LXXX, Paleis voor Schone Kunsten, Lannoo, 2008

6. *Un palais sous haute protection_Het Paleis onder dak_ A Palace under a new roof*, brochure uitgegeven door Bozar en de Regie der Gebouwen, Brussel, 2007

AFB. 4B
De daken van het Paleis voor Schone
Kunsten in aanbouw (1926) en
het uitzicht in de richting van het
Paleizenplein. (© HM).

AFB. 5
Balustrade en borstwering en het uitzicht vanaf
het dakterras op de spits van het Stadhuis
(C.Paredes © urban.brussels).

De tentoonstellingszalen hebben geen zolder zoals in die tijd gebruikelijk was — bijvoorbeeld in het museum van Doornik, een ander project van Horta.

Natuurlijk licht is overvloedig aanwezig in de zalen, hetzij zenithaal via daklichten, hetzij lateraal via grote ramen en lichtputten, die eveneens zorgen voor daglicht op de onderste niveaus. Vanwege de opgelegde hoogte kon Horta zijn paleis niet voorzien van monumentale gevels. Het gebouw is niet zichtbaar vanaf de Koningsstraat, bijvoorbeeld in het Warandepark. Het zijn de plattegrond van het gebouw en het binnenparcours voor de bezoekers die het gebouw zijn monumentaliteit verlenen. Vanaf de Horta-hal biedt een aaneenschakeling van binnenruimten en tentoonstellingszalen de bezoeker een parcours aan dat de benedenstad (ingang Ravensteinstraat) met de bovenstad (ingang Koningsstraat) verbindt.

Uit de geschriften van Horta blijkt dat hij al van in het begin een dakterras voorzag. In zijn tekst die hij publiceerde ter gelegenheid van de opening van het Paleis voor Schone Kunsten in 1928 verklaarde hij: *“les salles du premier étage sont en outre accessibles par des escaliers et un ascenseur conduisant de la Rotonde Ravenstein directement aux terrasses du Palais. De ces terrasses on jouit du merveilleux panorama de la ville et de la vallée de la Senne”*⁷. De specifieke functie die hij voor ogen had kennen we niet, maar vast staat dat het dakterras niet was opgevat als een technische ruimte, maar als een ruimte die het publiek bij bepaalde gelegenheden zou kunnen bezoeken. Bij de restauratie bleek duidelijk hoeveel zorg Horta aan dit uitzichtpunt had besteed. De ruimte was opgevat als een aaneenschakeling van ‘buitenkamers’ met niveauverschillen waarvan de omtrek met veel zorg was behandeld. Bij de bouw van het Paleis boog de Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen zich meermaals over de attiek van de gevel in de Ravensteinstraat⁸. Ze wilde nagaan of de behandeling van deze attiek de door de erfgoedbaarheid bepaalde bouwhoogte zou respecteren. Een delegatie van de Commissie begaf zich naar de werf om er de impact te onderzoeken van een ‘gabarit’⁹, d.w.z. een model van het bouwwerk ter plaatse. Uiteindelijk gaf ze een gunstig advies, op voorwaarde dat een zekere transparantie zou worden gecreëerd met een borstwering van smeedijzer.

KUNT U ONS IETS VERTELLEN OVER HET UITZICHT?

Het panoramisch uitzicht vanop het dakterras is uniek. Het terras is zo gelegen dat het zowel uitzicht biedt op de Koningswijk als op het stadscentrum. Ten tijde van de bouw bekleedde het Paleis voor Schone Kunsten nog een dominerende positie ten opzichte van het stadscentrum. Het werd gebouwd in de nieuwe Ravensteinstraat, aan de rand van de Putterijwijk die op dat moment werd afgebroken. Het Paleis voor Schone Kunsten bevond zich toen dus in een stedelijke omgeving op zijn schaal.

Vandaag is dat niet meer het geval en lijkt het alsof het verpletterd wordt door de naburige gebouwen. Hoewel het panoramisch uitzicht intact is gebleven, is het omringende stadslandschap ingrijpend veranderd na de Tweede Wereldoorlog. Oostwaarts biedt het nog steeds een adembenemend uitzicht op een deel van de Koningswijk: het Paleizenplein, het Koninklijk Paleis, het Paleis der Academiën, het park van Brussel, het Koningsplein. Zuidwaarts is er het zicht op de Kunstberg in het perspectief van de Ravensteinstraat. Westwaarts wordt de blik naar het stadscentrum geleid om daar te rusten op het stadhuis. Aan de rechterkant wordt het gebouw gedomineerd door het nieuwe gebouw van BNP Paribas Fortis, terwijl op de terreinen links binnenkort het Le Chat cartoon museum zal oprijzen.

Dankzij de erfgoedbaarheid bleef vanaf de daken van het Paleis voor Schone Kunsten een uitzicht bewaard dat in twee opzichten uniek is: het uitzicht vanop het Paleizenplein en dat op de toren van het stadhuis (AFB. 5).

Vertaald uit het Frans

7. "De zalen op de eerste verdieping zijn bovendien toegankelijk via trappen en een lift die het publiek van de Rotonde Ravenstein rechtstreeks naar de terrassen van het Paleis brengt. Op deze terrassen geniet men van een prachtig uitzicht op de stad en de Zennevallei." *Cahiers de Belgique, op. cit.*, p. 26;

8. Bulletin van de KCML, 1926, I, p.71; 1926, II, p. 175; 1928, II, p. 68

9. Een 'gabarit' is hier een schaalmodel van een bouwwerk.

Hoofredactie

Stéphane Demeter

Redactiecomité

Jean-Marc Basyn, Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Valerie Orban en Cecilia Paredes

Coördinatie dossier

Cecilia Paredes en Christophe Loir (ULB)

Redactiesecretariaat

Cecilia Paredes en Okke Bogaerts

Coördinatie iconografie

Julie Coppens

Eindredactie frans

Stéphane Demeter, Cecilia Paredes

Eindredactie nederlands

Paula Dumont

Auteurs/ redactionele medewerking

Aurélië Autenne, Okke Bogaerts, Odile De Bruyn, Sarah Capesius, Marie Demanet, Paula Dumont, Christian Frisque, Catherine Leclercq, Harry Lelièvre, Géry Leloutre Judith Le Maire de Romsée, Murielle Lesecque, Christophe Loir, Tom Sanders, Barbara van der Wee, Thomas Schlessler et Andreas Stynen

Vertaling

Dynamics Translations, Linguanet

Nalezing

Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, paula Dumont, Christophe Loir, Alfred de Ville de Goyet, Philippe Charlier, Alice Gérard, Murielle Lesecque, Nazim Lison, Anne Marsaleix, Cecilia Paredes

Cartografie

Toast Confituur Studio (Tenzij anders vermeld)

Lijst met afkortingen

AAM – Archives d'architecture moderne
ARA – Algemeen Rijksarchief
CIDEP – Centre d'information, de documentation et d'étude du patrimoine
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
GAE – Gemeentelijke archieven van Elsene
H.M. – Hortamuseum
KBR Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque royale
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
MSB – Museum Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2022/6860/008

Vormgeving

Toast Confituur Studio

Ontwerper van de maquette

Polygraph'

Druk

db Group.be

Verbreiding en abonnementenbeheer

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

Bedankingen

Sarah Capesius, Nadège Guichard (SAB), Alain Jacobs, Caroline Piersotte (Perspective), Stéphane Vanreppelen (Bozar), het team van het Documentatiecentrum urban.brussels en het team BruGIS (urban.brussels)

Verantwoordelijke uitgever

Bety Waknine, directeur-generaal, urban.brussels (Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed) Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Contact

urban.brussels
Directie Kennis en Communicatie
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.urban.brussels
bpeb@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken

Erfgoed Brussel reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

032 - December 2019
De straat anders bekeken

033 - Lente 2020
Lucht, warmte, licht

034 - Lente 2021
Kleuren en texturen

035 - Lente 2021
Georges Houtstont en de ornamenten-koorts van de Belle Époque

Alle artikels kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie. Het dossier *Stadsgezichten* onderzoekt het creëren en beheren van uitzichtpunten, en het valoriseren ervan in de publieke ruimte. Met deze publicatie wil urban.brussels de actoren op het terrein bewustmaken omtrent deze problematiek.

Bety Waknine,
Directeur-generaal

U

15 €

ISBN 978-2-87584-202-2